
LIETUVIŲ KALBOTYROS KLAUSIMAI XXXVII (1997)
LEKSIKOGRAFIJOS IR LEKSIKOLOGIJOS PROBLEMOΣ

Juozas KARACIEJUS

APIE ISTORINĮ IR ETIMOLOGINĮ LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNUS

Didžiojo "Lietuviai kalbos žodyno" leidyba, nors ir lėtokai, vis dėlto jau artėja prie pabaigos. Bet jis jokiais būdais negali atstoti senųjų raštų arba istorinio lietuvių kalbos žodyno, kurio vis dažniau pasigendame. Toks žodynas reikalingas ne tik kalbos istorikams, bet ir praktikams, nes istoriniame lietuvių kalbos žodyne, kuris privalėtų apimti visus tiek spausdintus, tiek rankraštinius mūsų kalbos paminklus bent jau iki XIX a. pradžios, turėtų būti nurodyta ne tik žodžių vartosenos dažnumas, bet ir kokiomis reikšmėmis vienas ar kitas žodis vartojamas, kokius žodžio vartosenos ypatumus galėjo salygoti kitos kalbos. Tačiau tokį žodyną parengti nėra taip paprasta. Jo rengėjams pirmiausia reikia gerai susipažinti su visais mūsų senaisiais raštais, jų specifika. Vadinas, istorinio lietuvių kalbos žodyno rengėjų branduoli turėtų sudaryti lietuvių kalbos istorijos specialistai. Todėl visiškai suprantama, kodėl prieš gerą dešimtmetį tuo metiniame Lietuviai kalbos ir literatūros institute gana garsiai buvo pradėta kalbėti apie lietuvių kalbos istorinį žodyną. Šios idėjos iniciatorius buvo Kalbos istorijos ir dialektologijos skyrius. Lietuviai kalbos istorinio žodyno klausimas netgi buvo svarstytas tuo metu veikusios specialiosios tarybos filologijos mokslo lams plėtoti ir koordinuoti. Tik, išskyrus pokario metais mūsų taip pamėgtus ir iki šiol uolai tebevarto jamus aptakius, neįpareigojančius *pavesti, apsvarstyti, įpareigoti*, nieko daugiau nebuvo padaryta. Žinoma, dabar, tuos laikus prisiminė, gal ir galėtume minėtus svarstymus vertinti teigiamai ta prasme, kad buvo iškelta iš tiesų aktuali problema. Deja, po vieno ar dviejų posėdžių bei svarstyti entuziazmas émė blésti, ir istorinio lietuvių kalbos žodyno reikalai vis rečiau buvo prisimenami.

Gali kilti klausimas, kodėl taip atsitiko? Atsakymas labai paprastas. Visa pokario laikotarpį, nors ir buvo akcentuojama lituanistikos, ypač lietuvių kalbotyros, laimėjimai, bet, kai būdavo skirstomi moksliiniams tyrimams pinigai, lituanistika atsidurdavo pretendentų sąrašo gale. Tiesa, panašių tvirtinimų paneigtis negalima, – pokario metais lituanistika pasiekė gražių laimėjimų. Dažniausiai jie buvo pasiekti dėl pokario metais į lituanistiką atėjusių žmonių entuziazmo, jų meilės gimtajai kalbai ir savo kraštui. Tačiau normalių salygų jų darbui nebuvo sudaryta. Esant tokiomis nuostatomis, ne tik jokių papildomų lėšų istoriniam lietuvių kalbos žodynui rengti nebuvo skirta, bet netgi nebuvo pa-svarstyta, kas tokį žodyną galėtų rengti, kiek ir kokios kvalifikacijos žmonių tokiam darbui reikėtų.

Tiesa, Kalbos istorijos ir dialektologijos skyrius savo jėgomis mėdžiaigą istoriniams žodynui buvo pradėjęs kaupti: į atskiras korteles buvo išrašinėjami kurių ne kurių senųjų rašto paminklų sakiniai, kad juos būtų galima padauginti ir taip sudaryti istorinio lietuvių kalbos žodyno kartoteką. Toks būdas galimas, bet tik iš bėdos, nes ne visų senųjų raštų žodžių reikšmes lengvai galima nustatyti iš trumpesnio ar ilgesnio žodžių junginio. Dažnai esame priversti labiau įsigilinti į kontekstą, o neretai lietuvišką tekštą (jeigu jis verstinis) reikia palyginti ir su originalu, pasižiūrėti, koks orginalo kalbos žodis tuo lietuvišku žodžiu verčiamas, ir pasitikslinti, kokiomis reikšmėmis originalo kalbos žodis tuo metu lietuvių vertėjų buvo vartojamas. Ta patį galima pasakyti ir apie XVII–XVIII a. Mažojoje Lietuvoje parengtų dvikalbių rankraštinių žodynų lietuviškus atitikmenis, jų įvairavimą, nes šiuose žodynuose lietuviški atitikmenys dažniausiai pateikti be iliustracinių sakinių. Be to, kaip rodo naujausi tyrinėjimai, šie žodynai slepia dar daug nejmintų mišlių (plg. Drotvinas 1984: 163–167; Urbutis 1987: 57–75).

Antras dalykas, gerokai stabdantis istorinio lietuvių kalbos žodyno rengimą, yra tas, kad mūsų senųjų raštų kalba dar palyginti menkai ištirta. Kiek detaliau išanalizuota M. Mažvydo (Zinkevičius 1977–1979), M. Daukšos (Kudzinowski 1977; Palionis 1995), K. Petkevičiaus (Kruopas 1970: 83–154; Zinkevičius 1970–1971: 227–243, 67–86), J. Rézos (Žulys 1966: 149–159; Žulys 1970), K. Sirvydo (Morkūnas 1980: 109–222; Pakalka 1979: 13–83; Zinkevičius 1971: 153–167) raštų kalba. Nepakankamai ištirta J. Bretkūno raštų ir S. Chilinskio Biblijos kalba. Turime ir tokią rašto paminklų, kurių kalba visai netyrinėta. Tai vadina-moji J. Morkūno postilė. Todėl suprantama, kad, galvojant apie istorinį lietuvių kalbos žodyną, pirmiausia būtina įsigilinti į šių rašto paminklų kalbą.

Iki šiol taip pat labai mažai tyrinėta ir XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštų kalba. Paprastai pasitenkinama bendro pobūdžio teiginiais apie lietuvių kalbos degradavimą, kad tuo metu lietuviškai rašė lietuvių kalbą gerokai primiršę žmonės ir todėl XVIII a. raštų kalba tokia prasta. Bet detaliau susipažinus su XVIII a. lietuviškais raštais iš karto kyla klausimai, kaip lietuvių kalbą gerokai primiršę žmonės galėjo rašyti gana taisyklingais lietuviškais sakiniiais ir kodėl jie vartojo tiek daug ankstesniuose raštuose nebuvusių skolinių. Vadinas, rengdami istorinį lietuvių kalbos žodyną, susidursime su nauja problema, ką daryti su šiuose raštuose pagausėjusiais polonizmais įtraukti juos į istorinį žodyną atskirais straipsniais, ar jų atsisakyti, t. y. palikti juos kitam, skolinių žodynui. Pastarasis atvejis yra galimas, bet nepatogus, nes jį reikėtų taikyti taip pat ir XVI–XVII a. raštams. Todėl, atsisakius skolinių atskirų straipsnių, man rodos, lietuvių kalbos istorinis žodynas būtų neišsamus ir ne toks informatyvus – iš jo negalėtume susidaryti bendro XVI–XVIII a. raštų leksikos vaizdo. Kita vertus, pateikus visus skolinius atskirais straipsniais su tikslia metrika, kokiomis reikšmėmis ir kokiuose rašto paminkluose jie vartojami, iš karto būtų matyti, kurie skoliniai senesni, o kurie naujesni. Ši problema, kaip ir kiti

būsimojo lietuvių kalbos istorinio žodyno sandaros dalykai, svarstyti ir diskutuotina.

Šiomis pastabomis nesiekama absoliučios tiesos. Jomis tik norėta parodyti, kad negalima pradėti rengti lietuvių kalbos istorinio žodyno, neatlikus daugelio parengiamujų darbų. Tai būtų atskirų rašto paminklų žodynų-indeksų rašymas ir kartu tų paminklų kalbos tyrinėjimas.

* * *

Su istorinio lietuvių kalbos žodyno rengimo klausimais glaudžiai siejasi ir lietuvių kalbos etimologijos žodyno rengimo problemos, juoba kad pastaruoju metu vis dažniau leidžiami atskirų kalbų istoriniai-etimologiniai žodynai, kuriuose žodžio kilmės aiškinimas pradedamas nuo jo istorijos, nes, anot K. Baltingerio "modernesne prasme etimologija yra žodžio biografija" (Baltinger 1977: 219). Tokie yra mums gerai žinomi prancūzų lingvistų A. Ernout'o ir A. Meillet'o lotynų kalbos (Ernout, Meillet 1959) bei P. Chantraine'o graikų kalbos (Chantraine I–IV) etimologiniai žodynai. Neprarado savo reikšmės ir tradiciniai etimologiniai žodynai. Jų yra netgi daugiau, skiriasi jų sudarymo principai. Juose beveik nenagrinėjama žodžio semantika, jos raida, o remiantis giminiškais kitų kalbų žodžiais, bandoma rekonstruoti jo archetipą.

Nors lietuvių kalba yra viena iš archajiškiausių iš gyvujų ide. kalbų, tačiau lietuviško gimtosios kalbos etimologinio žodyno iki šiol neturime. K. Būga "Kalboje ir senovėje" 1922 m. rašė: "Lietuvių kalbos etimologijos žodyną bus lengva parašyti tuomet, kai jam susirinks nemaža mėdžiagos literatūroje" (Būga II 293). Dabar jau turime ne tik pakankamai mėdžiagos lingvistinėje literatūroje, bet ir žymaus vokiečių baltisto E. Fraenkelio "Lietuvių kalbos etimologinį žodyną", kurio palyginti gausiose recenzijose bei anotacijose buvo nurodytos ne tik šio žodyno teigiamos pusės bei iškelti tame pasitaikantys netikslumai bei trūkumai, bet ir atsargiai išsakoma mintis, jog ateityje, rengiant kitą šio žodyno leidimą ar net naują lietuvių kalbos etimologijos žodyną, panašių trūkumų reikėtų išvengti. Bet po šių siūlymų atėjo ilgi tylos metai ir tik Vilniaus universiteto Baltų filologijos katedros iniciatyva pradėta kaupti medžiaga lietuvių kalbos etimologijos žodynui. Tačiau etimologinės medžiagos rinkimas, t. y. etimologijos žodyno kartotekos sudarymas, gerokai skiriasi nuo kitokio pobūdžio žodynų kartotekos sudarymo. Pirmiausia tuo, kad čia reikia atidžiai peržiūrėti labai daug lingvistinės literatūros, nes iš straipsnio ar monografijos pavadinimo dažnai negalima spręsti, yra tame darbe lietuvių kalbos etimologijos žodynui vertingos medžiagos, ar ne. Deja, užsienyje išleistų lingvistinių leidinių mūsų bibliotekose yra nedaug. Todėl apie planingą darbą kalbėti beveik nėra prasmės. Antras dalykas, gerokai létinantis etimologinės medžiagos kaupimą, yra pačių etimologijų pateikimas lingvistiniuose darbuose. Neretai vieną kartą perskaicius nelabai aišku, kas yra svarbiausia, ką reikėtų užrašyti į kortelę. O juk kiekvieno būsimo

žodyno pagrindas yra kartoteka, nuo jos priklauso ir žodyno sandara. Šiuo atveju iškyla dar viena problema, kurią būtų galima pavadinti šaltinių atrankos arba "rimtų" ir "nerimtų" darbų problema, t. y. ar rinkti medžiagą iš visų šaltinių, ar, suskirsčius juos į "rimtus" ir "nerimtus", į pastaruosius nekreipti dėmesio. Tik vargu, ar bus galima tada kalbėti apie gerą kartoteką. Kad būtų aiškiau, pateiksiu porą pavyzdžių. Belgų indoeuropistų, pvz., žymaus tocharų k. specialisto A. J. Van Windenkens'o, darbuose palyginti dažnai cituojami A. Carnoy darbai (Carnoy 1955, 1957), kuriuose remiamasi ir lietuvių kalbos faktais. Tačiau recenzuodamas nurodytus A. Carnoy darbus E. Benveniste'as nurodės, jog A. Carnoy vadinama praindeuropiečių kalba, kurios žodyną jis pateikia, daugeliu atvejų labai primena tą kalbą, kurią A. J. Van Windenkens vadina "pelasgų kalba", toliau pabrėžė: "Reikia aiškiai pasakyti, kad ne tik "pelasgų kalba" yra gryna fikcija [...], bet kad ir šia idėja įdiegti etimologiniai metodai prieštarauja visam etimologijos metodui ir gina nepagrįsciausias kombinacijas" (BSL 1957–1958: 53(2): 52). Perskaitęs tokius griežtus žinomo indoeuropisto žodžius iš karto sutrinki ir jau, žinoma, nekyla ranka rinkti etimologinės medžiagos iš A. Carnoy darbų. Jeigu, paklausę E. Benveniste'o, A. Carnoy galime atidėti į šalį, tai ką daryti su A. J. Van Windekens'o darbais, skirtais "pelasgų kalbos" problemoms, juoba kad pirmajį šios tematikos jo darbą (Van Windekens 1952) randame ir E. Fraenkelio "Lietuvių kalbos etimologijos žodyno" literatūros sąraše. Po šio darbo A. J. Van Windekensas dar išleido "Pelasgų kalbos tyrinėjimus" (Van Windekens 1960) bei šia teorija rėmési ir rašydamas P. Chantraine'o "Graikų kalbos etimologinio žodyno" papildymus. O 1982 m. žurnale "Indogerma-nische Forschungen" paskelbtame straipsnyje apie ide. skaitvardžių "keturi" ir "penki" struktūrą bei pirminę reikšmę, remdamasis A. Cuny ir A. Carnoy darbais, aiškina, kad ide. **q^uet₂or* "keturi" sudarytas iš **q^ue*, reiškiančio "ir" bei šaknies **t₂or*, kurią randame lietuvių kalbos žodžiuose *tveriu*, *turiu* (Van Windekens 1982: 9).

Antras pavyzdys būtų 1984 m. Paryžiuje išleistas, X. Delamarre tematinis ide. kalbų etimologinis žodynas (Delamarre 1984), kurio moto yra Maironio eiléraščio "Aš noréčiau prikelti..." posmelis ir kurio "Pratarmėje" nurodoma, kad jis leidžiamas todėl, jog prancūzų kalba néra į Waldes-Pokorny'o, Pokorny'o, Bucko žodynus panašaus leidinio. Jame taip pat labai dažnai remiamasi lietuvių kalbos faktais, kurie dažnai pateikiti netiksliai. Tačiau M. Mayrhoferis šio žodyno anotaciją žurnale "Kratylos" (1986, 31: 186–187) baigia labai griežtai "Darum: in den Giftschränk". Žinoma, ir šiuo atveju lengviausias būdas būtų pasikliauti žymaus etimologo nuomone ir tokio į pobūdžio leidinius nekreipti dėmesio. Bet ką daryti, kai panašių įvertinimų néra? Juk straipsnių anotacijos, o tuo labiau recenzijos, rašomas labai retai. Be to, net ir turēdamas tokius neigiamus vertinimus pradedi abejoti, ar jų atsisakę turėsime gerą kartoteką, kartu ir gerą etimologijos žodyną, t. y. ar jų neprireiks rašant lietuvių kalbos etimologijos žodyną. Be to, darosi įdomu ir kaip tokiuose leidiniuose

lietuvių kalbos faktai pateikiami, kaip jie interpretuojami, ar neklaidins jie gerais lietuvių kalbos nemokančių tyrinėtojų ir pan. Tai vis klausimai, kurie dirbant ši darbą iškyla ir į kuriuos vienaip ar kitaip reikia atsakyti.

LITERATŪRA

- Baltinger K. 1977: L' étymologie hier et aujourd'hui. – *Etymologie (Wege der Forschung* 373), Darmstadt, 201–224.
- BSL – *Bulletin de la Société de linguistique de Paris*, Paris, 1868.
- Būga K. II: Kalba ir senovė. – Būga K. *Rinktiniai raštai* 2, Vilnius, 1959, 7–328.
- Carnoy A. 1955: *Dictionnaire étymologique du protoindoeuropéen*, Louvain.
- Carnoy A. 1957: *Dictionnaire étymologique de la mythologie greco-romaine*, Paris.
- Chanoine P. I–IV: *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots* 1–4, Paris, 1968–1980.
- Drotvinas V. 1984: Kada parašytas vadinamasis Krauzės žodynas. – *Baltistica* 22(2), 163–167.
- Delamarre X. 1984: *Le vocabulaire indo-européen. Lexique étymologique thématique*, Paris.
- Ernout A., Meillet A. 1959: *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots* 4 éd., Paris.
- Kruopas J. 1970: 1598 m. Merkeliu Petkevičiaus katekizmo leksika. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 12, 83–154.
- Kudzinowski Cz. 1977: *Indeks-słownik do "Daukšos Postilė"*. Oprac. Cz. Kudzinowski, 1–2, Poznań.
- Mayrhofer M. 1986: [rec.] X. Delamarre. *Le vocabulaire indo-européen Lexique étymologique thématique*, Paris, 1984, 332 p. – *Kratylos* 31, 186–187.
- Morkūnas K. 1980: Konstantino Širvydo “Punktų sakymų” veiksmažodis (indeksas). – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 20, 109–222.
- Pakalka K. 1979: K. Širvydo “*Dictionarium trium linguarum*”. – *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas: K. Širvydas. Dictionarium trium linguarum*, Vilnius, 13–83.
- Palionis J. 1995: 1595 metų katekizmo žodžių formų rodyklė. – *Mikalojaus Daukšos 1595 metų katekizmas*, 627–748.
- Urbutis V. 1987: 1728 m. klapėdiškių žodyno leksikografiniai šaltiniai. – *Baltistica* 23(1), 57–75.
- Van Windekkens A. J. 1952: *Le pélasgique*, Louvain.
- Van Windekkens A. J. 1960: *Études pélasgique*, Louvain.
- Van Windekkens A. J. 1982: Structure et sens primitif des noms de nombre indo-européens **qʷetour* “quatre” et **penqʷe* “eing”. – *Indogermanische Forschungen* 87, 8–14.
- Zinkevičius Z. 1970–1971: M. Petkevičiaus Katekizmo (1598) tarmė. – *Baltistica* 6(2), 227–243; 7(1), 67–86.
- Zinkevičius Z. 1971: Dėl K. Sirvydo “Punktų sakymų” genezės ir kalbos. – *Baltistica* 7(2), 153–167.
- Zinkevičius Z. 1977–1979: M. Mažvydo raštų kalba. – *Baltistica* 13(2), 358–371; 14(1), 38–44; 14(2), 139–146; 15(1), 16–22.
- Žulys V. 1966: Kaip J. Réza keitė J. Bretkūno leksiką. – *Kalbotyra* 14, 149–159.
- Žulys V. 1970: *Jono Rézos raštų leksika*. Filologijos m. daktaro disertacijos rankraštis.

ON HISTORICAL AND ETYMOLOGICAL DICTIONARIES OF THE LITHUANIAN LANGUAGE

Summary

We have been missing a historical dictionary more and more frequently. Its preparation, however, is very complicated work, as it should contain not only the statistics of word usage but also indication of the meanings in which the words are used most frequently or most seldom. Without thorough investigation of the language of separate written records this is impossible to do. Therefore, the first thing to start with is dictionaries – indexes of separate written records.

The structure of a new etymological dictionary of the Lithuanian language can be discussed only after all the material has been collected. Compiling the card index of an etymological dictionary is not an easy task. Therefore, the paper concentrates on the principles of compiling a card index and the problems related to this work.

- Card index* – collection of cards containing the names of words and their meanings as recorded in written documents. A "card" is a rectangular sheet of paper – often printed in two colors – with columns for recording the name of the word, its definition and other descriptive material. The word may be followed by one or more definitions, each of which may be preceded by a heading, such as: "meaning", "etymology", "derivation", etc. The word may also be preceded by a date of origin, such as "16th century". In some cases, the word may be preceded by a date, such as "17th century". The word may also be preceded by a date, such as "18th century". The word may also be preceded by a date, such as "19th century". The word may also be preceded by a date, such as "20th century". The word may also be preceded by a date, such as "21st century". The word may also be preceded by a date, such as "22nd century". The word may also be preceded by a date, such as "23rd century". The word may also be preceded by a date, such as "24th century". The word may also be preceded by a date, such as "25th century". The word may also be preceded by a date, such as "26th century". The word may also be preceded by a date, such as "27th century". The word may also be preceded by a date, such as "28th century". The word may also be preceded by a date, such as "29th century". The word may also be preceded by a date, such as "30th century". The word may also be preceded by a date, such as "31st century". The word may also be preceded by a date, such as "32nd century". The word may also be preceded by a date, such as "33rd century". The word may also be preceded by a date, such as "34th century". The word may also be preceded by a date, such as "35th century". The word may also be preceded by a date, such as "36th century". The word may also be preceded by a date, such as "37th century". The word may also be preceded by a date, such as "38th century". The word may also be preceded by a date, such as "39th century". The word may also be preceded by a date, such as "40th century". The word may also be preceded by a date, such as "41st century". The word may also be preceded by a date, such as "42nd century". The word may also be preceded by a date, such as "43rd century". The word may also be preceded by a date, such as "44th century". The word may also be preceded by a date, such as "45th century". The word may also be preceded by a date, such as "46th century". The word may also be preceded by a date, such as "47th century". The word may also be preceded by a date, such as "48th century". The word may also be preceded by a date, such as "49th century". The word may also be preceded by a date, such as "50th century". The word may also be preceded by a date, such as "51st century". The word may also be preceded by a date, such as "52nd century". The word may also be preceded by a date, such as "53rd century". The word may also be preceded by a date, such as "54th century". The word may also be preceded by a date, such as "55th century". The word may also be preceded by a date, such as "56th century". The word may also be preceded by a date, such as "57th century". The word may also be preceded by a date, such as "58th century". The word may also be preceded by a date, such as "59th century". The word may also be preceded by a date, such as "60th century". The word may also be preceded by a date, such as "61st century". The word may also be preceded by a date, such as "62nd century". The word may also be preceded by a date, such as "63rd century". The word may also be preceded by a date, such as "64th century". The word may also be preceded by a date, such as "65th century". The word may also be preceded by a date, such as "66th century". The word may also be preceded by a date, such as "67th century". The word may also be preceded by a date, such as "68th century". The word may also be preceded by a date, such as "69th century". The word may also be preceded by a date, such as "70th century". The word may also be preceded by a date, such as "71st century". The word may also be preceded by a date, such as "72nd century". The word may also be preceded by a date, such as "73rd century". The word may also be preceded by a date, such as "74th century". The word may also be preceded by a date, such as "75th century". The word may also be preceded by a date, such as "76th century". The word may also be preceded by a date, such as "77th century". The word may also be preceded by a date, such as "78th century". The word may also be preceded by a date, such as "79th century". The word may also be preceded by a date, such as "80th century". The word may also be preceded by a date, such as "81st century". The word may also be preceded by a date, such as "82nd century". The word may also be preceded by a date, such as "83rd century". The word may also be preceded by a date, such as "84th century". The word may also be preceded by a date, such as "85th century". The word may also be preceded by a date, such as "86th century". The word may also be preceded by a date, such as "87th century". The word may also be preceded by a date, such as "88th century". The word may also be preceded by a date, such as "89th century". The word may also be preceded by a date, such as "90th century". The word may also be preceded by a date, such as "91st century". The word may also be preceded by a date, such as "92nd century". The word may also be preceded by a date, such as "93rd century". The word may also be preceded by a date, such as "94th century". The word may also be preceded by a date, such as "95th century". The word may also be preceded by a date, such as "96th century". The word may also be preceded by a date, such as "97th century". The word may also be preceded by a date, such as "98th century". The word may also be preceded by a date, such as "99th century". The word may also be preceded by a date, such as "100th century".